

Комунальний заклад «Музей спротиву Голодомору»
Дніпровської міської ради

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

(кінець 1980-х – кінець 2000-х років)

*Спогади учасників
та очевидців*

Упорядник Валентин Рибалка

УДК 94:341.485](477.63)«1980/200...»

М47

Меморіалізація Голодомору в Україні (кінець 1980-х – кінець 2000-х років):
М47 спогади учасників та очевидців / упоряд. В. Рибалка. – Дніпро: Герда, 2023. –
124 с.

ISBN 978-617-7639-99-1

У книзі вміщено спогади, які розповідають про процес меморіалізації Голодомору, передусім на території Дніпропетровської області, та перетворення цієї трагедії на домінуючу національну історичну пам'ять. Свідчення, що публікуються, дозволяють уявити динаміку цього процесу починаючи з часів СРСР, закінчуючи новітньою історією України.

УДК 94:341.485](477.63)«1980/200...»

ISBN 978-617-7639-99-1

© Рибалка В., упоряд., 2023

*Книга видана завдяки
допомозі доброчинця
Юрія ОЛЕКСІЕНКА*

Передмова

Довготривалий період замовчування або спотворення історії подій 1932–1933 рр., які пізніше були позначені усталеним терміном «Голодомор», призвів до того, що з певних проблем геноциду українців основне історичне джерело становлять мемуарні свідчення. Але цей вид свідчень особистого походження є джерелом наскільки цікавим та інформативним, настільки ж і ненадійним. Взнаки дається нетривалість людської пам'яті, яка до того ж з віком часто піддається аберації. Окрім цього, на мемуарні свідчення суттєво впливають пізніше набуті знання та уявлення про події минулого. І навіть спогади, зібрані в безпосередніх учасників та свідків тих чи інших подій, потребують перевірки і співставлення як з документальними джерелами, так і з іншими категоріями історичних джерел особистого походження.

Ідея видання спогадів про *post*-історію, процес меморіалізації Голодомору виникла у мене ще декілька років тому і обумовлена, в першу чергу, певним скепсисом щодо «пізніх» мемуарів про події 1932–1933 рр. Зібрані від свідків третього-четвертого рівня, вони являють собою вже радше не спогади, а перекази спогадів очевидців, іноді доволі напівлегендарних. До того ж, позначені впливом пізніших знань, уявлень та політико-ідеологічних оцінок цієї події. Не менш обережну, якщо не критичну реакцію, викликають і спогади, що збиралися сучасними школярами та студентами під час їх навчальної діяльності без належного контролю за проведенням інтерв'ю і відповідного наукового оформлення текстів. Все назване може призвести до викривлення інформації або до спроб фальсифікації спогадів.

Тому на сьогоднішній день ми можемо говорити, що науковий потенціал джерела з історії Голодомору (у якості джерел з вивчення явищ, про які йдеться) мають лише свідчення, записані з дотриманням наукових методик і зібрані у очевидців та учасників подій першого, максимум другого рівня. Але, на жаль, ці люди, в переважній своїй більшості, вже відійшли у вічність.

Проте, питання, пов'язані з українською національною трагедією 1932–1933 рр., вже давно виходять за межі власне історії Голодомору і не вичерпуються лише подіями тих часів. Попри дискусії, які події, героїчні чи трагічні, повинні стати підґрунтям національної пам'яті, Голодомор, безсумнівно, залишиться основним формоутворюючим фактором української історичної свідомості. Отже, все більш актуальними стають дослідження з історії меморіалізації цієї події в Україні та світі. Врешті-решт наукові роботи з цієї тематики вже з'являються. Зокрема, варто згадати дослідження Вікторії Середи, Олега Мазурика, Олександра Гриценка, Георгія Касьянова¹. І в зв'язку з цим доречно вже зараз почати накопичення джерельного матеріалу про те, як історичне явище, що отримало назву «Голодомор», входило до української історичної пам'яті. Тим більше потрібно робити це сьогодні, доки ми можемо спілкуватися з безпосередніми учасниками та свідками тих подій. Бо незафіксований історичний факт, з плином часу, своє існування припиняє.

Запропонована збірка містить спогади, що характеризують перебіг та динаміку процесу меморіалізації Голодомору від часів пізнього СРСР (кінець 1980-х) до новітнього періоду в історії України (друга половина 2000-х і до нашого часу). Авторами виступають люди, які активно формували та продовжують формувати громадську думку: журналісти, викладачі, науковці, митці, громадські та політичні діячі. Спогади декого з них і зараз мають певне загострене, публіцистичне звучання. Воно свідчить (можливо і на жаль), що для нас питання власне історичні ще будуть довго сприйматися як діючий політичний фактор.

У спогадах міститься розповідь про процес і механізми отримання інформації відносно подій 1932–1933 рр.; опис урочистостей, присвячених Голодомору, що проводилися наприкінці 1980-х – наприкінці 2000-х років; характеристика суспільних настроїв; історія збирання спога-

¹ Середи В. Особенности репрезентации национально-исторических идентичностей в официальном дискурсе президентов Украины и России. Социология: теория, методы, маркетинг. 2006. № 3; Середи В. Мазурик О. Політика пам'яті в Україні: між загальнонаціональним та регіональним рівнями. Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. 2013. №1045; Гриценко О. А. Президенти і пам'ять. Політика президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ: К.І.С., 2017; Касьянов Г. розрита могила: Голод 1932–1933 років у політиці пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні). Харків: Фоліо, 2018.

дів та впровадження у навчальну систему тощо. Із загальної тематики лише дещо «вибиваються» спогади о. Юрія Мицика. Вони присвячені, насамперед, становленню та діяльності Товариства української мови ім. Д. Яворницького, яке діяло у Дніпропетровську наприкінці 1980-х – початку 1990-х років. Проте ми вирішили подати їх саме в цій збірці. Оскільки ці спогади з рідкісною повнотою і відвертістю характеризують складні процеси суспільно-політичного та ідеологічного протистояння у Дніпропетровську в переддень розпаду СРСР. А на той час по-великому рахунку, пам'ять про трагедію Голодомору була однією зі складових цієї боротьби.

Спогади, із збірки звичайно мають різну ступінь інформативності. Це обумовлено тим, що не всі ці мемуарні свідоцтва є дистанційованими. Великою мірою те, про що в них йдеться, – це ще «недавня» історія, майже сучасність. І, можливо, хтось із авторів під час роботи над текстом стикався із суворим «внутрішнім цензором». Але кожне свідчення додає щось нове або підтверджує вже відоме у палітрі історії про перетворення Голодомору на важливий елемент національної пам'яті. Із спогадів читач зможе довідатися про цілий ряд значних або «незначних» фактів. Тих, які не ставали відомими громадськості, вважалися або вважаються недостатньо цікавими самими носіями інформації, часто проходять повз увагу істориків і, з певним часом, виявляються безповоротно втраченими. Або ж, як у випадку зі спогадами Анатолія Сокоринського, були колись надруковані у малотиражному і тому важкодоступному виданні, яке вже скоро після свого виходу стало бібліографічною рідкістю.

Спогади не проходили «політичного» редагування. Тож із них з'ясовуються певні подробиці, які доволі важко можуть бути сприйняті людьми, що полюбляють однолітність у підходах до історичних подій. Із цих «дискусійних» рядків читач дізнається, що Голодомор не був серед чільних проблем, які піднімались Народним Рухом України, про неоднозначне ставлення до пам'ятника на 9-му кілометрі, спорудженому поблизу Дніпропетровська або складнощі побудови пам'ятника жертвам Голодомору в обласному центрі Дніпропетровської області. Географічно спогади охоплюють передусім територію Дніпропетровщини. Виключенням є лише матеріал Віри Аннусової, який торкається насамперед Луганщини.

Мемуарні свідчення подані виключно в авторській редакції. Таким чином, за достовірність інформації і, головне, за певні оціночні судження несуть відповідальність самі автори. Ми дозволили собі лише виправлення незначної кількості пунктуаційних помилок та (в коментарях) фактологічних неточностей.

Також у збірці в якості додатків та окремої вкладки представлено ряд архівних документів із фондів Музею спротиву Голодомору та приватних зібрань. Ці матеріали дають можливість доповнити мемуарні свідчення та підтвердити їх достовірність, яскравіше та рельєфніше проілюструвати ті чи інші події, про які йдеться у спогадах.

І, насамкінець, хочу висловити щире подяку людям, без яких цей задум не був би реалізований: передусім авторам спогадів, які знайшли сили і час щоб поділитися з нами своїми свідченнями. Юрію Олексієнку за фінансову допомогу у здійсненні видання, та історикю Денису Штаталову за цінні та корисні зауваження.

Валентин Рибалка,
начальник експозиційно-виставкового
та видавничого відділу Комунального закладу
«Музей спротиву Голодомору»
Дніпровської міської ради

ВІРА АННУСОВА

*Методист відділу науково-просвітницької та методичної роботи
КЗ «Музей спротиву Голодомору» Дніпровської міської ради.
У 1970–1990-х рр. працювала вчителькою у селах на території
Ростовської області (РСФСР) та Ворошиловградської (Луганської)
області (УРСР, Україна)*

Сприйняття інформації про умовчуванні трагічні події в українському селі в першій половині ХХ-го ст. на мою думку залежало в першу чергу від свідомості Людини, від її Родинного та Вчительського виховання. Тому й сприймали інформацію про голодомори люди по-різному, незалежно від часу, освіти, займаної посади. І те, що на початку 1980-х екскурсовод в краєзнавчому музеї станиці Вешенській вголос згадував про голод 1933 р. в Україні, не дивно. Адже дончаки – це особливий народ. В школах на Донщині приділялася велика увага туристично-краєзнавчій роботі. Я свідок тому. Вчителювала в той час там. По закінченню навчального року в 5 класі – обов'язковий одноденний похід по рідному краю, в 6 класі – дводенний і т.д. Під час «привалу», а зупинялися, в більшості, біля хуторів, козаки і козачки поважного віку підходили до дітей «погугарить», «про былую жизнь казачью рассказать» і, звичайно їх розповіді не бралися з профільтованих шкільних підручників історії. Недарма там легко прижилися ідеї виховання українського педагога Ващенко Г.І.¹, якого було в 30-ті роки виселено в ті краї з України, а після Другої світової і взагалі в Німеччину.

Стосовно Голодомору 1932–1933 рр. дійсно автор «Тихого Дону» Шолохов, попри плітки про нього серед місцевого населення, стримав «дику», «під мітлу» хлібзаготівлю в 1931–1932 рр. Що йому допомогло це зробити? Особливе відношення зі сторони Сталіна? Чи нагадування козакам про захист своїх сімей в першу чергу? Вони ж козаки за-

¹ Насправді, Григорій Григорович Ващенко (1878–1967), один з провідних діячів української педагогіки, не працював на території, яка в минулому належала Війську Донському. Можливо на пам'ять про нього серед донських козаків та їх нащадків вплинуло те, що Г. Ващенко у 1936–1940 рр., отримавши звання професора, працював завідувачем кафедри педагогіки Сталінградського педагогічного інституту. Саме з цього вишу, як доволі близького до описуваної території, могли ширитися ідеї українського педагога. Але відбувалося це вже в другій половині 1930-х рр.

вжди були при зброї, її у них повністю не відібрали навіть після Другої світової, не дивлячись на те, що частина козаків перейшла на сторону німців. Голоду на Донщині в 32–33, такого як в нас, не було. Про це йдеться мова і в спогадах очевидців тих подій, які проживали в селах, що знаходилися поряд з нашою, на даний час, Луганською областю. До Хрещення Донщина була спасінням для наших людей. Йшли туди міняти товар на їжу, старцювати. А вже після цього кордон пильно вартували озброєні лижники, тому багато втікачів від голоду знаходили свій вічний спокій в прикордонні.

Вже в 1980-х про «умовчування про голод» дбали в основному працівники «особого отдела» райкому партії, та придуркуваті, пробачте за відвертість, керівники-комуністи, а прості селяни завжди «за правду були».

Сівачами «народної правди» була сільська інтелігенція, яку в своє болото-трясину не змогли затагнути комуністи. А також мудрі, вже досить поважного віку дідусі і бабусі, які пережили голод, втратили рідних. Про цю біду до 2005-го говорили тихо. Наші бабусі згадували імена замучених голодом в молитвах, стоячи на колінах перед образами. Поминали їх сирим тістом, так як вони хрещені, а їх захоронено не по-християнські.

Для прикладу. Погорелов О. зі Старобільського району², працював в конторі колгоспу «Правда». Маючи інтерес до цих подій, тихенько збирав не тільки спогади односельців, а й матеріал для пам'ятника на могилі загиблим від голоду землякам. Його ніхто не чіпав. Та ось, в 2004 р., під час виборчих перегонів, зібралися в нього такі ж як і він краєзнавці, щоб подякувати йому за роботу. Зібралися біля пам'ятника на могилі померлих з голоду. Крім нас підійшли ще люди, поетеса Антоніна Листопад³ стала читати свої вірші і тут під'їхав працівник Старобільської районної адміністрації і тихенько повідомив, що до нас «їдуть»... Прийшлося втікати від міліції в ближній ліс. Було і таке.

² Старобільський район знаходиться у північній і північно-східній частині Луганської області. В наш час межує з Ростовською областю Російської Федерації.

³ Листопад А. (справжнє прізвище – Нікітіна Антоніна Іванівна) – лікар за освітою і до 1998 р. за основним місцем роботи. Письменниця, публіцистка. Член НСПУ (1991). Діяч українського національного руху. До 2014 р. мешкала у м. Краснодон Луганської області.

Авторська школа Олександра Антоновича Захаренка⁴ в селі Сахнівка, на Черкащині. Дерев'яний зруб криниці з середини оббитий ложками, кількість ложок відповідає кількості земляків, померлих в Голодомор. Стоїть криниця на шкільному подвір'ї та й стоїть собі, і тільки допитливому давали відповідь «про ложки з середини на зрубі». Та саме так мудрий Вчитель, попри все, зберіг точне число померлих з голоду в 32–33 в своєму селі. Якби більше було таких вчителів як Олександр Антонович, то не було б предмету для сперечань з приводу кількості померлих в Голодомор у наших демографів і істориків-науковців.

Я теж тихенько збирала матеріал, на той час заборонений⁵. Але він цікавив мене. Скажу по правді, мені дуже хотілося поділитись зібраним з кимось, особливо з вчителями-істориками, але трохи боязко було... Могли «закласти» в той же «особий отдел» райкому партії, адже в мій час на «істафаці» вже готували більше працівників райкомів, аніж шкільних вчителів. В мене від дирекції теж були догани з приводу позакласних заходів, які я проводила. Адже запрошувала на них, на погляд офіційних органів, людей з антирадянською позицією. В 2005 р. ці догани вони боязко видали з книги наказів.

В 2000-х настала потреба відслужити панахиди на могилах масових поховань під час голоду. Ці місця раніше впорядковували старенькі бабусі, а потім це робити нікому стало не під силу. Бачачи наш інтерес до цієї теми, попросили продовжити цю роботу нас, краєзнавців. З усіх служителів церков в районі лише один згодився це зробити і то, мені так здається, з поваги до мене як до вчителя. Я навчала його синів. Дітям директор місцевої школи заборонила бути присутніми на панахидах, та й працівники місцевого самоврядування послалися на свою зайнятість. Прийшли лише бабусі, свідки Голодомору.

⁴ Олександр Захаренко (1937–2002) – український педагог, громадський діяч. Заслужений учитель УРСР (1974). Народний учитель СРСР (1983р.). У 1989 р. обраний членом-кореспондентом Академії педагогічних наук СРСР. В листопаді 1992 р. під час створення Академії педагогічних наук України О. Захаренка було призначено її академіком-засновником. Директор відомої в Україні авторської школи у селі Сахнівка на Черкащині. Нагороджений орденом Знак Пошани (1971). Член Ревізійної Комісії КПУ в 1986–1990 рр. Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання. У 2002 р. вже після смерті педагога Сахнівській школі було надано статус «Авторської школи О. А. Захаренка». Його ім'ям названо вулиці в рідній Сахнівці та м. Корсуні-Шевченківському.

⁵ Початок збирацької діяльності В. Аннусової відноситься до 1970-х рр.

У листопаді 2005 р. у селі Бариниківка (Луганська область, Біловодський район) відбулося перше вшанування загиблих від голоду, куди місцева влада дозволила привести школярів. Зібралися коло братської могили померлих від голоду. Їх туди звозили із сіл Бариниківка та Зеліківка. Це був рів, довгий і глибокий. Вказала на цю могилу Ганна Іванівна Воротнікова, тут лежали її сестричка і братик. А діти з мого класу назбирали металевих труб, з яких ми зробили хрест. Це було перше, офіційно дозволене вшанування у цьому селі.

В 2005–2009 рр. по відомим всім причинам⁶ активізували роботу по збору матеріалів про Голодомор. Науковці навіть розробили питальник і роздавали збирачам спогадів. Однак свідків цих подій обурював такий спосіб спілкування з ними, бо відчували вони себе як на допиті. Дуже часто журналісти, які їхали в село по затребуваний матеріал, вели себе некоректно. Їм же майже завжди потрібен сенсаційний матеріал, тому зупиняли посеред розповіді оповідачів, задавали питання. Та найгірше було те, коли вони перекручували на свій лад подану інформацію. «При Ющенку ми хоч змогли без боязні розповісти онукам-правнукам про 33-й», – не раз я чула таке від людей, які вижили в ті страшні роки.

В 2005–2009 рр. дослідникам Голодомору в роботі допомагали обласні і районні адміністрації. В Луганську і зараз стоїть в центрі міста масивний пам'ятник Жертвам Голодомору.⁷ В його встановленні приймав активну участь О.М. Данилов.⁸

В 2004–2008 в області активно діяла Луганська обласна філія Асоціації дослідників Голодомору в Україні⁹, яка згуртувала людей не-

⁶ Часи президентства В. Ющенка. Завдяки його особистій позиції в цей період тема Голодомору на державному рівні набула найбільшого розголосу.

⁷ Повна назва «Жертвам Голодомору 1932–1933 років на Луганщині». Встановлений у 2008 р. у центрі міста в Сквері Пам'яті, де раніше знаходилося Гусинівське кладовище. Автор пам'ятника – луганський скульптор Микола Можасєв.

⁸ З 3 жовтня 2019 р. – Секретар Ради національної безпеки і оборони України. У період, про який йдеться у спогадах – впливовий на Луганщині політик націонал-демократичного напрямку.

⁹ Національна асоціація дослідників Голодомору-геноциду українців (ГО «НАДГГУ») – всеукраїнська громадська науково-дослідницька та культурно-просвітницька організація. Спочатку (з 27 червня 1992) «Асоціація дослідників Голодомору – геноциду в 1932–1933 років в Україні». З 1998 р. Асоціація дослідників Голодоморів в Україні. Організацію очолювали: Л. Коваленко-Маняк, Л. Лук'яненко, В. Марочко. З 6 вересня 2022 р. організацію очолює О. Стасюк.

байдужих до цієї теми. Члени організації були залучені і до вирішення питання щодо місця встановлення пам'ятника та його форми. На розгляд було виставлено декілька проектів. У багатьох викликала інтерес об'ємна скульптура селянина, який стоячи на колінах та піднявши до гори руки, благає Господа про порятунок. Та проходячи через Сквер пам'яті (Гусинівський цвинтар) звернули увагу на об'ємний пам'ятник Афганцям. На його виступах висіли сторонні предмети. Отже таке може бути і з нашим пам'ятником. Побачене змусило нас змінити погляд на форму пам'ятника: масивний, простий, без зайвих виступів. І до нас прислухалися. А от пропозицію викарбувати слова:

*«Садок вишневий – душі білі
не помсти прагнуть –
тільки крил; вони – з нас! –
Націю зробили числом
невизнаних могил...»*

*В. Старун, (епістола «Хома невірний»)
було відхилено.*

Так сталося, що я переїхала зі Сходу України в її Центр.¹⁰ Такий же голод в 32–33 лютував і тут, але «коток», який проїхав по людській пам'яті, був мабуть важчим. Не збереглися матеріали про ті часи в сільських і районних музеях. Навіть немає копій матеріалів, зібраних під тиском тодішньої влади в 2005–2009 рр. На моє питання: «Де вони?» Відповідають: «Та відправили кудись». Невже люди не розуміють, що виховне значення цього матеріалу більше спрацьовує там, де відбувалися ці події. Задаю собі питання: «Чому так? Чому у нас, на Сході Луганщини, люди поважного віку не бояться розповідати правду про ті часи, вказують місця масових поховань в 32–33, а тут...». І сама собі відповідаю: «Та тому, що в наших краях працювали такі Вчителі, як Дятченко М.Ф., Матлаєв В.І., Дреєв І.А., Мілокост В. С., Озерний І.П., які більше спиралися «на гірку правду, ніж на солодку брехню». І пригадалися мені слова Каюкова В.І., вчителя, який залишив яскравий слід в українській педагогіці: «Війни виграють не генерали, війни виграють вчителі».

¹⁰ З 2014 р. В. Аннусова проживає в смт Петриківка Дніпропетровської області.

ІВАН БЕЗЕНА

Доцент, кандидат філософських наук, завідувач кафедри соціально-гуманітарної освіти комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради

Я хочу поділитися власними думками та досвідом щодо відкриття окремих сторінок у висвітленні справжньої історії цієї національної трагедії. Але про все по черзі. Перші якісь окремі розповіді та приклади були ще в часи мого дитинства та юності. Ця тема про голод та голодомор була закрита для якогось публічного обговорення, адже офіційна влада давала три причини голоду: післявоєнна розруха, супротив куркульства та середняків і підривні контрреволюційні дії проти колективізації. Навіть на побутовому рівні в сім'ї про це не прийнято було говорити. Але я пригадую окремі приклади, що мої дідусь і бабуся інколи розповідали на окремих побутових прикладах: «з'їсти потрібно все, бо були голодні роки, коли за крайчик хліба цілий день працювали або від недоїдання помирали», навчали прикладом як виживати у тяжкі дні та шукати їжу у природі «гілочки вишні для компоту», «збирати коробочки із насінням у калачика та з'їдати», «сушити трави для майбутнього чаю», «треба аби був запас харчів на всю зиму і більше», розповіді про тяжкі дні життя багатодітної родини, про смерть двох дітей в родині...

В шкільні роки на уроках літератури і історії, все було відчищено концептуально та відповідно до ідеологічно визначених постулатів, до політичних ідей компартії. Тобто школа давала відрафінований ідеологічний продукт для загалу. Навчання в університеті на історичному факультеті майже не відрізнявся від шкільного формату і змісту освіти. Адже практичні заняття проходили за офіційними темами, я так розумію із певними обмеженнями, ідеологічно вибудовані за офіційною концепцією трактування подій. Як окрему тему дану проблему розглядали тільки в контексті ідеологічної боротьби, класового протистояння та колективізації, «происков врагов».

В так званий період «демократизації, гласності і перебудови», окремі теми почали оприлюднюватися та виноситись на публічне обговорення. В кінці 80-х років ХХ століття, за матеріалами центрального

архіву КПУ було підготовлено та видано збірник документів про голод 1932–1933 років. Це була перша спроба офіційно-публічного інформування громадськості, але потрібно було відмітити, що вся інформація була теж відредагована.

Незалежність України відкрила нове бачення історичних подій минулого, що відкривалось у регіональній історії та долях окремих людей. Працюючи на різних посадах та проводячи постійні комунікації з громадянами, реалізуючи певні дослідницькі проекти про репресії, неодноразово чув розповіді окремих громадян про жахи, пов'язані із голодом та війною, післявоєнними роками і проблемами розрухи і відродження. Пригадую окремі епізоди розповідей людей похилого віку про власні дитячі роки, роки голоду, окупації, війни, післявоєнних років. Голод 1932–1933 – то спогади жакіття, безпорадності, безвихіддя, смерті і виживання, адже були приклади, що дівчинка одна вижила з 7 осіб родини, далі доля безродинної у іншій сім'ї, розбудова власного життя, беззахисність та життєві негаразди.... Оповіді про історії, коли батьки, помираючи від наслідків голоду, вимушені були, з прагненням врятувати своїх дітей, підкидати їх до притулків або інтернатів, до інших сіл, до надійних родин та родичів тощо. Дітей, чий батьки померли з голоду, кого знаходили у містах або поблизу них, «совєтська влада» утримувала в закритих дитячих установах або за колючим дротом у спеціальних таборах. Я особисто спілкувався із дорослими людьми, яких в дитинстві батьки, аби уберегти від голодної смерті, підкидали до таких установ з єдиною вірою і надією, що дитина виживе й переживе голод в інтернаті та буде далі жити... Але це була інша історія, інколи яка швидко закінчувалась смертю. Або ж давався шанс на життя...

З усних оповідей згадую розповіді про те, що в деяких селах помираючих ховали до загальних могил, але вони з часом забувалися та взагалі не доглядалися. Лише на кладовищі було окреме безіменне місце із вічною скорботою. Про цю тему прагнули не говорити чи згадувати. А багато хто просто не звертав на це увагу. В моєму селі, де жили батьки, є теж така масова могила, де поховано тіла померлих від голоду і дорослих, і дітей, окремих людей або цілих родин. В поминальні дні все ж знаходяться люди, які покладуть скромненьку квіточку та поминальний згорточок з печивом та цукерками. Нехай душі безвинно померлих людей порадуються, що про них дбають і пам'ятають не дивлячись на

родинність чи її відсутність... В даній ситуації потрібно віддати шану всім безвинним жертвам тоталітарного режиму, який нищив всіх за свої ідеї...

Пригадую одну історію Петра Кухаренка (1923 р. н.), який розповідав, що в їх селі були дружні люди, тому родини, які мали достаток, завжди ділились із менш забезпеченими. Крупа, борошно, квашення тощо, це допомагало вижити у ті скрутні роки. Він висловив думку, що село то як община, є старійшини, є люд, який завжди слухав слово і пораду старших людей, а вони лихого не порадять.

В селах жили люди різних періодів заселення: корінні жителі та ті, які переїхали пізніше, тому втрачалась лінія пам'яті про ті тяжкі роки селянської історії сіл Дніпропетровщини. В ті часи була політика постійної міграції з густонаселених територій у віддалені або які найбільше постраждали від голоду. Тому і втрачалась лінія пам'яті про трагедію 1932–1933 років. Час спливає, але наша місія зберегти через усні історії пам'ять про Голодомор, зорганізований більшовицькою владою...

Найбільш глибоко мені довелося зануритися в дану тему в ході реалізації електронного посібника для вчителя «#1932–1933: МИ ПАМ'ЯТАЄМО...».¹¹ До даного проекту було залучено велике число людей, яким ця тема дуже пам'ятна... Ми знайшли досить оптимальну і багатогранну концепцію «від уроку і проекту, дослідницької теми, письменницького художнього погляду та розвідок наукового аналізу». Заклади освіти досить активно досліджують місцеві матеріали про ті лихі роки.

Підсумовуючи зазначу, що наслідки Голодомору мали непоправні впливи на генофонд українського народу. «Добровільна колективізація» сприяла знищенню українського селянства і його традиційного укладу життя. Вчительство було особливою категорією людей, які самі гинули від мору голодом, але шукали шляхи підтримати дітей у прагненні жити. Особливо чуттєвою групою людей, які розуміли реальну

¹¹ Методичний посібник на допомогу учителю «#1932–1933: МИ ПАМ'ЯТАЄМО...» (навчально-методичне видання Серія «Учитель: advanced level») / Безена І.М., Карпань І., Заржицька Е., Danijela Trskan; за ред. Сиченка В.В. Дніпро – Любляна, КЗВО «ДАНУ ДОР» Україна – University of Ljubljana, Slovenia. 2020. виданий Комунальним закладом «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради в 2020р.

трагедію Голодомору, зорганізованого більшовицькою владою та керівництвом Йосипа Сталіна й українського партійного, правоохоронного і советського апарату: Станіслава Косіора, Власа Чубаря, Лазара Кагановича, Станіслава Раденса, Всеволода Балицького, Григорія Петровського, Менделя Хатаєвича та сотень інших організаторів і виконавців злочинних наказів на фізичне знищення, направлених проти українського народу. Історик С. Кульчицький зробив висновок, що «у кремлі тоді жертв не рахували», їх мета була упокорити українців шляхом створення штучного голоду та перетворення тих, хто пережив голодомор, у покірну частину росіян – малоросів. Мета, яка і в сучасній російській агресивній війні проти українського народу ставиться як кінцевий результат.

СЕРГІЙ ДОВГАЛЬ

*Журналіст, продюсер, автор сценарію та режисер фільму
«Голод–33. Дніпропетровський аспект»*

*Цю війну на знищення радянська влада оголосила
не просто селянам, а українцям – селянам*

Я не є дослідником теми Голодомору у розумінні системному. Але як журналіст, який протягом усього трудового життя пропрацював в обласних та центральних друкованих ЗМІ, є продюсером, режисером, сценаристом багатьох телепроектів, не міг залишатися до неї байдужим. Особливо ж після того, як тема Голодомору перестала бути «білою плямою».

І коли тодішній начальник Управління внутрішньої політики Дніпропетровської міської ради світлої пам'яті Володимир Михайлишин¹² запропонував мені взятися за проект висвітлення теми Голодомору через призму великого міста, яким наше Дніпро можна було назвати і за вимірами 30-х років, хоч і в незрівнянно менших масштабах, я неабияк цим загорівся. Адже вже сама постановка питання здавалася неординарною. Тема Голодомору до цього сприймалася як чисто сільська, бо він був спрямований насамперед проти селянства чи, точніше, на його знищення як спільноти. Бо, як влучно сказав іноземний дослідник Роберт Конквест, нечувану за своїм цинізмом і жорстокістю війну на знищення радянська влада оголосила не просто селянам, а саме селянам–українцям.

Сам же задум видавався дуже масштабним. Адже у мільйонному місті треба було познаходити очевидців, які могли повідомити цінну інформацію на таку тему. Неоціненну допомогу у цьому нам надало Управління освіти міської ради, яке поставило перед усіма школами завдання записати свідчення людей, які роки Голодомору пам'ятають. І школярі попрацювали на славу. Адже зібрали близько півтори сотні таких свідчень. Найцікавіші з них можна почути у нашому фільмі,

¹² Володимир Михайлишин (1960–2017) – громадсько-політичний діяч. У 1996–1998 рр. очолював Дніпропетровську обласну організацію Народного Руху України. У другій половині 2000-х рр. працював начальником Управління внутрішньої політики Дніпропетровської міської ради.

який ми назвали «Голод–33. Дніпропетровський аспект»¹³. Всі вони доводять, як спланована акція сталінського режиму торкнулася нашого рідного Дніпра, де офіційних місць поховання жертв Голодомору, звісно ж, немає і бути не могло в принципі, але були у пам'яті народній, яку нічим не стерти і не випалити. Тим паче, чи Краснопілля, чи Ігрень, чи Самарівка¹⁴ на ті часи власне й містом не були. Тому записані нами свідчення, без перебільшення, є унікальними.

У фільмі також присутні люди, для нашого міста знакові. Це дослідник теми Голодомору журналіст і письменник Микола Чабан¹⁵, очільник Дніпропетровської обласної Асоціації дослідників Голодомору Олександр Нікілев, голова обласного осередку Товариства політв'язнів і репресованих Василь Сірий¹⁶, історик Ігор Копотієнко¹⁷, відомий журналіст Борис Матюценко¹⁸. Останні троє, на жаль, вже відійшли у вічність. Як і один з першопрохідців Народного Руху України на Дніпропетровщині, багаторічний кореспондент радіо «Свобода»

¹³ «Голод–33. Дніпропетровський аспект» (2008). Документальний фільм. Знятий творчим об'єднанням «Світovid» на замовлення міської влади м. Дніпропетровськ. Режисер і автор сценарію – Сергій Довгаль, оператор і монтажер – Євген Тарасов, диктори – Геннадій Сахаров і Галина Танюк.

¹⁴ Населені пункти сільського типу, які зараз входять до складу м. Дніпро.

¹⁵ Микола Чабан – дніпровський журналіст та один з провідних краєзнавців.

¹⁶ Василь Сірий (1926–2011) – учасник дисидентського та національно-демократичного руху.

¹⁷ Ігор Копотієнко (1926–2014) – громадський активіст, історик, поет. Один із засновників Народного Руху України у Дніпропетровській області. 26 квітня 1989 р. був учасником акції, присвяченій пам'яті жертв чорнобильської катастрофи. Заарештований і притягнутий до адміністративної відповідальності з рядом її учасників (Іван Шулик, Іван Сокульський, Петро Розумний та інші). Дослідник Голодомору. Автор багатьох поетичних творів про Голодомор. Існують документи, підписані ним у середині 1990-х рр. як очільником Дніпропетровського обласного осередку Асоціації дослідників Голодомору – геноциду в 1932–1933 рр. в Україні. У 2007 р. нагороджений орденом «За заслуги» III ступеню. Ймовірніше, за популяризацію тематики Голодомору.

¹⁸ Борис Матюценко (1937–2016) – журналіст (працював у дніпропетровських обласних виданнях газетах «Зоря» та «Днепровская правда» (пізніше перейменовано на «Днепровскую панораму»), письменник, краєзнавець. Дослідник Голодомору. Автор книги «У жорнах голодоморів».

Геннадій Сахаров¹⁹, який у нашому фільмі читає дикторський текст разом з Галиною Танюк²⁰.

І хоч роком виходу фільму у світ є 2008-й, води відтоді сплигло чимало, у тім числі і в нашій свідомості. Адже ми тоді тільки ставили питання про те, чому і досі у нашому місті стоять пам'ятники катам українського народу, називаються їхніми іменами вулиці? Тепер же воно є вже неактуальним. От тільки усвідомлення цього далось нам, українцям, нечувано дорогою ціною. Коли той же лютий, цинічний ворог знову кинувся нас знищувати як націю вже за допомогою всіх видів сучасного озброєння. Як влучно ми зазначаємо у нашому фільмі, Москва сльозам не вірить. Бо сутність Москви завжди була і залишається людиноненависницька, людожерська, що з позиції цивілізованої спільноти збагнути неможливо. І головною перепоною для них були і залишаємося ми, українці. У цьому наочно переконують і Голод–33, і нинішня «спецоперація», як цинічно фашисти сьогодення називають свою нічим не виправдану агресію.

¹⁹ Геннадій Сахаров (1955–2020) – журналіст. З 1991 по 2006 рр. кореспондент Радіо Свобода у Дніпропетровську. Активний учасник національно-демократичного руху. Один із засновників Дніпропетровської обласної організації Народного Руху України. Учасник акції підняття національного прапора України біля театру ім. Т. Шевченка у м. Дніпропетровськ у липні 1991 р.

²⁰ Галина Танюк – дніпропетровський радіожурналіст.

ІВАН ДРЕМЛЮГА

Голова ГО «Дніпровське товариство політичних в'язнів і репресованих», голова Регіональної комісії з реабілітації при Дніпропетровській ОДА. Член товариства шанувальників української мови «Просвіта» з липня 1988 року, член Народного Руху України з лютого 1990 року

В дитинстві я не задумувався, чому із старших родичів у мене лише одна бабуся, матір моєї мами Марії. По сільському її звали Їлина, хоча насправді в метриці було записано Олена. По лінії батька не було ні бабусі, ні дідуся. Пізніше, уже в підлітковому віці, коли розмови про голод 1933 чи 1946 років час від часу можна було почути від сусідів чи односельців, я, нарешті, звернув увагу на надписи, що з'явилися на табличці, закріпленій на металевому хресті, що привіз мій дядько Іван із Запоріжжя і встановив на могилі своїх батьків, а моїх дідуся і бабусі відповідно. Там було вирізьблено гравером дати народження і смерті Дремлюги Уляни Явтухівни (18.02.1896–26.12.1946) і Дремлюги Олександра Семеновича (21.01.1890–5.08.1947). Обоє вони померли передчасно, далеко ще не в старечому віці, а причиною став тотальний голод, що панував у нашому селі.

Дядько Іван розповів мені, що їхня родина тяжко пережила голод 1932–33 років, бо під час колективізації в колгосп забрали корову, коня і різний сільськогосподарський реманент. Сім'я стала бідною, ледве зводили кінці з кінцями. В родині було 4 дітей: Наталка, 1922 р. н., Василь, 1924 р. н., Євген (мій батько), 1928 р. н. та Іван, 1929 р. н. Вижили всі лише тому, що батько родини, мій дідусь Олександр, був освіченою людиною і працював рахівником в кооперації, за що отримував невеличку продуктову пайку.

З настанням перебудови, в середині 80-х років, в газетах послабили цензуру і стали появлятися заборонені раніше правдиві публікації про громадянську війну, колективізацію, сталінські репресії, складний післявоєнний період. Я працював у Дніпропетровській геофізичній експедиції. Моя робота була пов'язана з польовими роботами переважно в Запорізькій, Донецькій і Дніпропетровській областях. Я завжди брав із собою радіоприймач «Спідола» і часто вечорами слухав радіопереда-

чі радіостанцій «Свобода», «Голос Америки», «Німецька хвиля». Мій колега-геолог Ігор Яловенко переїхав до Львова і став передавати мені дуже популярну на той час незалежну газету «За Вільну Україну»²¹. Там друкувались цікаві історичні довідки. З цієї газети я багато чого узнав про Українську Народну Республіку, національно-визвольні змагання 1917–1921 років, голод 1921–22 років, примусову колективізацію, судові процеси над СВУ, голодомор 1932–33 років, сталінські репресії 1936–1939 років, справжні причини Другої Світової війни, організацію українських націоналістів, боротьбу української повстанської армії, дисидентський рух в Україні, та інше. Цю газету я розповсюджував серед своїх колег по роботі, а також на засіданнях утвореного у 1988 році Товариства шанувальників української мови ім. Дмитра Яворницького²². Товариство було дуже популярним у Дніпропетровську. На його збори приходило від 100 до 300 осіб, які прагнули почути у зросійщеному місті живе українське слово. До речі, практично з самого по-

²¹ Народна газета «За вільну Україну». Офіційно газета Львівської обласної Ради народних депутатів. Позапартійний орган націонал-демократичного спрямування. Обстоювала ідею побудови суверенної української держави. Позиціонувала себе як орган загальнонаціональний та продовжувач демократичних традицій галицької преси початку ХХ ст. Почала виходити у Львові з 1 липня 1990 р. Головний редактор Василь Базів (1990–1992).

²² Існує інша версія повної назви даної організації. Так на офіційних бланках товариства позначено «Дніпропетровське обласне товариство української мови ім. Д.І. Яворницького». У рукописній записці секретаря товариства І. Стороженка теж присутня аббревіатура «ТУМ», без «Ш», «шанувальників». Громадська культурницька організація, створена у м. Дніпропетровськ з метою відродження та поширення української мови, вивчення історії, літератури, українських народних традицій. Є згадки, що з ініціативою створення такого роду товариства вперше виступив дніпропетровський поет Анатолій Шкляр на сторінках газети «Прапор юності». В політичному плані була національно-демократичною. Виникла восени 1988 р. Очолив організацію дніпропетровський журналіст і громадський діяч Сергій Довгаль, згодом письменник і журналіст Володимир Заремба (1990). Заступником Голови був історик Юрій Мицик, відповідальним секретарем історик Іван Стороженко. Структурно організація була розділена на сектори. Зокрема, існувала історична секція, яку очолював Лесь Кондратенко. Мала фіксоване членство. Припинила існування шляхом реорганізації за деякими даними у 1989 р., за іншими даними після 1990 р. На основі існуючих документів можна припускати, що певний час товариство діяло паралельно із Товариством української мови ім. Тараса Шевченка. Правонаступником організації є Дніпропетровське обласне об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка та «Січеславська Просвіта».

чатку члени товариства стали називати місто Січеславом²³, а себе січеславцями. Перед учасниками зборів виступали відомі історики, викладачі ВУЗів, актори театрів, громадські активісти, колишні дисиденти і політичні в'язні. Обговорювались різні актуальні питання мови, культури, історії. Там я вперше почув страшні розповіді про голод 1932–33 років від людей старшого віку, які пережили ті важкі часи. Варто зазначити, що навіть влада комуністичної УРСР наприкінці 80-х років вже фактично визнала голод 1932–33 років, але інтерпретувала його причини по-своєму. За своєю актуальністю популярність публікацій у ЗМІ про голод на той час практично дорівнювала популярності висвітлення теми аварії на Чорнобильській АЕС.

²³ Ця назва, на відміну від «Катеринослав» використовувалась у часи перших визвольних змагань прихильниками української незалежності. Документів, що фіксують її офіційне вживання, поки не знайдено. Проте існують книжкові видання на яких у якості місця видання вказано «Січеслав» замість «Катеринослав». В наш час саме цю назву обстоює частина проукраїнські налаштованої громадськості міста. Використовується як офіційна деякими громадськими організаціями.

ОЛЕКСАНДР ЗОБЕНКО

Дніпровський скульптор. Переможець міського конкурсу на кращий проект пам'ятника жертвам Голодомору у м. Дніпропетровськ

Тематикою Голодомору я, як скульптор, почав активно займатися з початку 2000-х. В цей час було оголошено міжнародний конкурс на створення меморіального комплексу жертвам Голодомору²⁴. За першу премію передбачалася винагорода у розмірі 155 тисяч доларів і, звісно, кар'єрне зростання. Тож участь у конкурсі була привабливою не лише з огляду на тематику, але і як фактор професійного зросту.

Конкурс проводився у вересні 2003 р. Після 1-го туру конкурсу залишилося п'ять робіт. Чотири з них (серед них і моя, передбачали, що меморіальний комплекс буде розміщено поблизу монументу «Вічної Слави загиблим у Вітчизняній війні 1941–1945 рр.»²⁵. Ще один проєкт – на іншій ділянці. Я у своєму проєкті вперше привніс новий «незрозумілий» символ Голодомору – терновий вінець. Причому не золотого, як більш святкового, а білуватого чи сріблястого кольору. Проєкт передбачав, що вінець (він повинен був досягати метрів 30 в діаметрі) вінчатиме великий комплекс, в якому будуть знаходитися і музейні приміщення. Вінець нагорі, а під ним три напіварки, що символізують українські трагедії і зал, прикритий склом. Передбачалося, що скрізь ліхтарі покривлі вінець було видно з будь-якої точки експозиції. А посередині комплексу повинна була знаходитися скульптурна композиція «Померла жінка з дитиною». Але, щоб була присутня і оптимістична нота, я планував розміщення на одній з доріжок меморіального комплексу скульптурної композиції «Віра. Надія. Любов».

А потім вже п'ять колективів змагалися між собою у березні 2004 р. І цей мій проєкт попав у двійку відібраних робіт, але в силу відомих політичних обставин, був на декілька років відставлений. Черговий етап цього конкурсу розпочався вже в часи президентства Віктора Ющенка

²⁴ Мається на увазі конкурс оголошений на виконання указу Президента України Л. Кучми «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні» від 20 березня 2002 р. та розпорядження «Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні» від 6 грудня 2002 р.

²⁵ Розташований у Києві у Парку Вічної Слави на верхній та середній наддніпровських терасах між Лаврською вулицею та Дніпровським узвозом.

і проводився у квітні 2006 р. Тоді я вийшов у число трьох кращих проєктантів. Причому мою роботу було визнано кращою. Отже, в другому турі змагалися три проєкти. Виграв київський скульптор Анатолій Гайдамака²⁶. Скажу відверто, може тому, що мій колега був ближчий до В. Ющенка і вхожий у владні коридори.

Але було і продовження. У 2004 чи 2005 рр. Віктор Ющенко обурився тим фактом, що на Дніпропетровщині, яка дуже постраждала під час Голодомору, немає відповідного пам'ятника. Місцевій владі була дана команда. А я в цей час був членом художньо-монументальної, здається так вона називалася, ради при міськвиконкомі. Куліченко²⁷ підняв питання щодо нашої участі у конкурсі – бо «пасемо задніх». І я подав свій проєкт на обласний конкурс побудови меморіалу пам'яті жертв політичних репресій та Голодомору. Але це не була «київська скульптура». Проєкт був цілком новим. Передбачалося, що це буде розритий курган і в ньому будуть частини тіла людини, виконані у бронзі. А над ними – Божа Мати. Але у грудні 2005 р. журі оголосило переможцем конкурсу Гарніка Хачатряна²⁸.

Ну і, власне, міський конкурс. Проведений він був десь в кінці літа – на початку осені 2008 р. Ось тут я вже виставив скульптурну композицію «Померла жінка з дитиною». Планувалося, що пам'ятник буде знаходитись у парку імені Писаржевського. Спочатку взагалі нія-

²⁶ Анатолій Гайдамака – художник-монументаліст. Заслужений діяч мистецтв УРСР (1989), народний художник України (1998). Лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1985 р.; надана творчому колективу за архітектуру і оформлення Київського філіалу Центрального музею ім. В. Леніна). Головний художник Меморіального комплексу «Музей Великої Вітчизняної війни». Член-кореспондент Національної академії мистецтв України. Протягом грудня 2005 – жовтня 2006 рр. був позаштатним Радником Президента України Віктора Ющенка. Був членом Центрального правління Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка, членом Народного Союзу «Наша Україна». У 2006 р. був кандидатом у Народні депутати України від Блоку «Наша Україна» (№ 206 в списку).

²⁷ Іван Куліченко – народний депутат України 8-го скликання, Дніпропетровський міський голова з 2000 по 2014 рр., Президент Асоціації міст України. 2 вересня 2010 р. вступив до Партії регіонів. 22 лютого 2014 р. написав заяву про вихід з Партії регіонів. З листопада 2014 по 2019 р. був народним депутатом Верховної ради від фракції «Солідарність».

²⁸ Гарнік Хачатрян – Член Національної Спілки художників України (1991). Заслужений художник України (2007). Почесний громадянин м. Дніпродзержинськ (2002).

кого конкурсу не було. Небоженко²⁹ каже керівництву: «У Олександра є прекрасна робота». І Куліченко з цим погодився. Але обурилися представники Спілки архітекторів і наполягали на тому, щоб конкурс було проведено. В ньому прийняли участь наші відомі скульптори: Павлов³⁰, Юрій Щедров³¹. Куценко³². Але переміг мій проєкт. Я вже виліпив композицію у реальний розмір – 4 метри. Зняли форми для лиття. Тут нова халепка. Приходить до мене Богданов³³ і повідомляє неприємну звістку. Єврейська громада виступила проти побудови пам'ятника на цьому місці. Бо парк Писаржевського – це локація, яка пов'язана з історичною пам'яттю євреїв міста³⁴. Питання дражливе. Але Куліченко взяв тижневу перерву. Сказав, що він збере громадську раду і питання буде вирішене. Але пройшов один тиждень, другий тиждень... А згодом змінилася політична кон'юктура³⁵. І пам'ятник жертвам Голодомору для тодішньої міської влади став не на часі. А я вже й альтернативне місце підшукав – парк імені Богдана Хмельницького. Але не вийшло. А макет цієї

²⁹ Володимир Небоженко – скульптор, народний художник України. Працює у галузі станкової та монументальної скульптури. З 1974 року – член Спілки художників СРСР. Заслужений художник України (1989). Отримав звання «Народний художник України» за пам'ятник молодому Тарасу Шевченку.

³⁰ Павлов Юрій (1935–2019) – скульптор. Автор багатьох скульптурних робіт. Зокрема, скульптури «Муза», фонтан біля Дніпровського академічного театру опери та балету.

³¹ Юрій Щедров – скульптор-монументаліст. Член Національної спілки художників України. Зокрема, автор пам'ятника-бюста льотчику М. С. Столярову

³² Петро Куценко (1940–2015) – скульптор. Основний жанр – портрет. Член Національної Спілки Художників України. Заслужений художник України (2008). Зокрема, автор декоративної композиції – «Юність Дніпра – три грації» (1982)

³³ Ігор Богданов (1954–2021) – архітектор. З 1998 по 2004 рр. був головним архітектором Дніпропетровська. Потім близько 10 років займав посаду головного архітектора Дніпропетровської області і, одночасно, начальника обласного управління містобудування та архітектури. Зокрема, автор та співавтор будівлі Дніпровського цирку, керівник проєкту-композиції монументу пам'яті у Дніпрі «Дзвони Чорнобиля» (м. Дніпро).

³⁴ На місці парку ім. Писаржевського з початку ХХ ст. знаходився так званий Новий єврейський цвинтар. Проіснував до 1960-х рр. У часи СРСР – міський цвинтар. Загальноміське місце поховань для мешканців м. Дніпропетровськ без урахування етнічності. В часи Другої світової війни використовувався як місце знищення радянських громадян гітлерівськими окупантами. У 2009 рр. завдяки позиції Дніпровської єврейської общини та її керівника Г. Боголюбова у частині парку було відкрито меморіальний комплекс «Мацева».

³⁵ Перед президентськими виборами 2010 р. почалося стрімке падіння політичного рейтингу В. Ющенка та пропрезидентської партії НСНУ.

скульптурної композиції вже у 2023 р. я передав до «Музею спротиву Голодомору». Але, впевнений, що він буде не лише музейним експонатом. Бо питання побудови такого пам'ятника у нашому місті вже «дозріло й перезріло».

Додаток № 1

Із плану заходів у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні на 2002–2003 роки

ЗАТВЕРДЖУЮ

заступник голови Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні
В. СЕМИНОЖЕНКО (підпис)
від 20 листопада 2002 р.

ПЛАН ЗАХОДІВ

у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні на 2002–2003 роки

[...] Розглянути питання щодо створення у м. Києві меморіалу жертв голодомору та політичних репресій, науково-дослідного центру з питань голодомору та політичних репресій, інституту дослідження голодомору в Україні та музею геноциду українського народу.

Київська міськдержадміністрація
Національна академія наук, Мінкультури,
МОН, Мінекономіки, Мінфін, Держбуд,
Асоціація дослідників голодоморів в Україні,
Всеукраїнське товариство «Меморіал»
До кінця 2002 року [...]

[...] Забезпечити встановлення пам'ятника жертвам голодомору у м. Києві з залученням пожертвувань української діаспори, пам'ятників і пам'ятних знаків, насипаних могил в місцях поховання жертв голодомору та їх освячення.

Рада міністрів Автономної Республіки Крим,
обласні, Київська та Севастопольська міські
держадміністрації, Мінкультури, МЗС,
Держбуд.
2002–2003 роки [...]

Машинопис. Копія.

З фондів КЗ «Музей спротиву Голодомору» ДМР.
МСГ, КНОФ1-307, АРХ1-201.

Додаток № 2

З експертного висновку на подані до другого туру конкурсу проекти
Меморіального комплексу пам'яті жертв голодоморів в Україні
Орієнтовно, березень 2004 р.

На конкурс подано 4 проекти, які виконувалися на замовлення на підставі першого туру конкурсу. Це проекти під девізами 555557, 832391, 090550, 000001³⁶. Крім того, як «зустрічні проекти», подано два проекти: один під девізом 599599, другий без девіза....

Висновки відносно поданих на конкурс проектів

[...] 4. Проект під девізом 000001

Підходи і під'їзди до комплексу запроектовані з боку вулиці Січневого повстання³⁷ вздовж існуючого валу фортеці. У порівнянні з іншими проектами, комплекс відрізняється більш камерним підходом до композиційного вирішення. Приміщення музею розміщені навколо пониженої невеликої площі, в центрі якої розміщено скульптурну композицію. Над площею нависають похилі об'єми, об'єднані зверху «терновим» вінком. Якби не нагадування про схожу композицію монументу жертвам геноциду вірмен в Єревані, можна було б цілком погодитися із запропонованою композицією. Деякий сумнів викликає сприйняття «тернового» вінку при погляді з реального зросту людини. Вінок чомусь нагадує просторовий металевий каркас, призначений для тентового покриття.

Музейний комплекс має планувальні недоліки, властиві і іншим проектам: організація входів, виходів, технологічний зв'язок приміщень, послідовність руху відвідувачів. Можливо, краще було б експозиційні площі розмістити по колу навколо дворику, а технічні та обслуговуючі приміщення перемістити вглибину підземного поверху.

Дві скульптурні композиції: «Померла жінка з дитиною» і «Віра, Надія, Любов» мені видалися одними з найбільш вдалих серед представлених на конкурс.

³⁶ 000001- девіз проекту О. Зобенка.

³⁷ Нині вулиця Івана Мазепи.

Можливо слід повернутися до ідеї розміщення цього комплексу на ділянці, яка була запропонована цим автором (співавторами) на попередньому етапі конкурсу – поблизу Дніпровського узвозу [...]

Машинопис. Копія.

З приватного архіву Олександра Зобенка.

Додаток № 3

Лист Начальника управління культури та мистецтв до міського голови м. Дніпропетровськ відносно меморіалу пам'яті жертвам Голодомору

(На бланку управління культури та мистецтв
Дніпропетровської міської ради)

23.10.08 № 1370

Міському голові

І.І. Куліченку

Щодо меморіалу пам'яті
жертвам Голодомору

Шановний Іване Івановичу!

На виконання рішення виконкому міської ради від 29.07.08 з 2434 «про виготовлення та встановлення меморіалу пам'яті постраждалим від Голодомору 1932–1933 років», управління культури та мистецтв міської ради організувало проведення конкурсу на кращий проект скульптурної частини меморіалу.

Переможець конкурсу, скульптор Олександр Зобенко, опираючись на рекомендації по визначенню розміру винагороди за створення творів образотворчого мистецтва Національної спілки художників України затверджені 21.12.2007 р. надав кошторис щодо свого гонорару. З закупівлею витратних матеріалів на виготовлення макетів ця сума складає 500 тис. грн.

Саме така сума передбачена в Програмі соціально-економічного розвитку міста на 2008 рік на спорудження меморіалу (пам'ятника) жертвам Голодомору.

Управління культури та мистецтв міської ради неодноразово вело переговори з скульптором, з метою зменшення суми гонорару, але безрезультатно³⁸. Замовлення пам'ятника іншому скульптору неможливе. Оскільки всі виплати з міського бюджету здійснюються на основі Тимчасового положення про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 березня 2008 р. № 274 і дана виплата підпадає під тендерну процедуру «закупівлі у одного учасника», як переможця художнього конкурсу.

Приблизний підрахунок повного комплексу робіт тільки по виготовленню скульптури (відливка з матеріалу – бронза, гранітний постамент, встановлення на визначене місце) складає 460 тис. грн.

Відкриття пам'ятника заплановано на 22 листопада – Дня пам'яті жертвам голодомору. В даний час автором закінчено макет для відлиту скульптури у бронзі. Роботи по відлиттю можливо розпочати вже зараз, але на це потрібно виділити додаткові кошти.

Просимо розглянути можливість виділення додаткових коштів (460 тис. грн.) для відлиту пам'ятника і встановлення його у парку ім. Писаржевського до 22 листопада.

З повагою Начальник управління Г. Г. Сіверська (Підпис)

У правому верхньому куті документа резолюція І. Куліченка; «[...] проблема значно глибша. Єврейське кладовище та стосунки з общиною??? Треба зібрати нараду під моїм головуванням. (Підпис) 31.10.08».

Машинопис. Копія.

З фондів КЗ «Музей спротиву Голодомору» ДМР.

МСГ, КНОФ1-333, АРХ1-227.

38 Факт подібних розмов О. Зобенко категорично заперечує.

ГРИГОРІЙ ІВАЩЕНКО

Дніпровський історик, культуролог, художник-графік

Коли я почув про Голодомор? Мабуть, з першим подихом. Адже родом я із села. За усними розповідями наше село постраждало від голоду більше, ніж сусідні. Пояснювали це тим, що околишні села колись були поміщицькими, а наше (і цьому є документальні підтвердження) – козацьким.

А потім же, сім'я по батьковій лінії дуже постраждала. Дід Григорій загинув у 1933 р., лишилась одна бабуса (Іващенко Явдоха Василівна, 1906 -1993). І от од неї я й чув розповіді про «голодовку» по кілька разів на день. Скільки себе пам'ятаю – років з 4–5-ти, тобто з кінця 1950-х. Відстань між 1932–1933 рр. до часу, коли я це став усвідомлювати, становила близько 25 років. На відстані «витягнутої руки». І для бабусі це був найтрагічніший час у житті і вона його так часто згадувала.

З дідом (Іващенко Григорій Федорович, 1905–1933) вони одружилися у 1926 р. і нормально прожили лише три роки, а в 1929 р. їх розкуркулили. За розповідями бабусі, сім'я була ледве середняцькою. Мали лише коняку та корову. Прийшла т. зв. «летюча бригада» (люди ці потім жили поруч з нами; одну жінку пам'ятаю, така собі Степанида, добра, постійно усміхнена), почався обшук. Ця, тоді зовсім юна дівчина, полізла на піч, де лежав мій прадід Федір. Він за натурою був людиною прямою, такий собі «правдоруб». У нього були суціль залатані штани: латка на латці. Степанида почала розпорювати ножом латки – чи не зашиті там гроші? Я уявляю, як це було для прадіда.

Після цього сім'я (прадід, бубуня, дід, дворічний батько Лука) виїхали на Ставропілля. Там прадід мій і помер. Батько (Іващенко Лука Григорович, 1927–2014) розповідав, що йому в пам'яті закарбувалося з дідусевої смерті: з кожним кроком кривої коняки, яка везла домовину з дідом на цвинтар, голова батька билася об домовину. Пізніше переїхали до Білорусі. Узимку 1933 р. місцева влада наполегливо «порекомендувала» їм повернутися додому.

Бабуса розповідала, що вже в рідному селі (на той час було доволі тепло і сухо) дід ішов стежкою і падав у ще не пересохлі калюжі. Ослаблений, він захворів і його забрали у т. зв. «патронат», щось типу

колгоспного «санаторію». Там він і помер. Бабусі сказали, щоб вона пішла й забрала речі. Могила, в якій поховали діда, була братською і ще не заповненою до кінця. Бабусі запам'яталось, що дід лежав лицем до лица свого кума. Сама вона була така охляла, що в неї не було жодних емоцій. Її забрали із собою і підгодували родичі. А сина, мого батька Луку, забрали до колгоспних дитячих ясел. Коли з часом вона прийшла його забрати додому, виявилось, що той з ясел утік і пішов до батьківського двору. Хата була без вікон і дверей, був квітець, стояли ще холодні ночі. Батько потім розповідав: «Знайшов я якесь дрантя. Закутався. Вночі від холоду дзюрив під себе, ставало тепліше. Потім знову холодно і так кілька разів». Коли його прийшла забирати мама із бабусею Ганною (пом. 1942), то він від них утікав, і не з першої спроби приманили його хлібом.

Усе це з переказів бабусі. Батько майже нічого не розповідав. До комуністів ставився негативно. Розумію, чому він, як і багато хто, нічого про це не говорив. Я й сам жодного тексту про Голодомор до кінця дочитати не можу.

Бабуса розповідала навіть про людоїдство. Але в моєму тодішньому сприйнятті Голодомор не відчувався катастрофою. Можливо тому, що серед односельців були ще більші трагедії. А крім того, бабуса розповідала про це зовсім буденним тоном. Коли від голоду помирає пів села – статистичність знімає цю трагедійність.

Загубилися місця братських могил. Розташовувалися вони на старій частині цвинтаря. Зараз там «джунглі». А приблизно за сто метрів від них, на краю території шкільного парку, поховання «борців за владу Рад». Насправді, це були місцеві відчайдухи, хулігани, розбійники, маргіналізований елемент, який нападав на сусідні села і захищав від собі подібних власне село. Їхні вороги полягли в громадянській війні, а наші – вижили і стали уособленням радянської влади. І, звичайно, на урочистості нас ввели до цього «меморіалу». А на старий цвинтар, до братських могил – ні. І в школі про це не говорили. Хоча, що там лежать померлі від голоду в 1932–1933 рр. для нас, школярів, – це був «секрет Полішинеля».

Мама, Іващенко (з дому Бардалим) Одарка Павлівна (1928–2006), рідко розповідала. Можливо тому, що її родина від голоду постраждала менше. Родом вона була із сусіднього «казенного» села Крива Руда.

Може ще й тому, що її батько, а мій дід (Бардалим Павло Кузьмович, 1904–1943), працював у кооперації. Їхня хата розташовувалася неподалік від ставка, де можна було ловити рибу і всяку живність. А от сім'я маминої мами, а моєї бабусі Ганни (з дому Кисіль, пом. 1931) – дядьки – вимерла майже вся.

Отже, у родині ця тема, враховуючи, що батько жорстко відзивався про комуністів, табуованою не була. Єдиний раз лише батько нам з братом сказав, щоб те, що говориться і робиться в хаті, з хати не виходило. Для вас, казав, прикладом має бути Зоя Космодем'янська та Олег Кошовий, яких катували, але вони нічого не видали. Сталась ця розмова, щоправда, коли на плиті стояв самогонний апарат (у селі практично всі робили домашню горілку) і через це батьківська настанова мала вельми комічний вигляд.

У публічному ж просторі, до Перебудови, голод трактувався як «тимчасові труднощі», або ж замовчувався, або ж заперечувався.

Весна 1983 року. Я – аспірант Дніпропетровського державного університету.³⁹ І от сидимо ми з Вадиком Рижковим⁴⁰ (зазвичай за останнім столом) на одному із засідань кафедри. Виступає Федір Семенович Репринцев, завідувач кафедри наукового комунізму, і каже: «Товарищи, на Западі піднімається волна по поводу голода 33-го года, в связи с 50-ем голода. Наша задача – организация активной контрпропаганды!».

З 1985 р. я почав працювати на кафедрі історії КПРС в ДПТі.⁴¹ А там, треба сказати, половина колег були ортодоксами, як правило –

³⁹ Нині Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. На час, про який йдеться у спогадах – Дніпропетровський ордена Трудового Червоного Прапора державний університет ім. 300-річчя воз'єднання України з Росією.

⁴⁰ Вадим Рижков – відомий дніпропетровський журналіст, у 2000-х рр. – керівник пресслужби Дніпропетровської обласної державної адміністрації. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. – відомий громадський та політичний діяч антикомуністичного і ліберально-демократичного напрямків. У 1989 р. кандидат до Верховної Ради СРСР. Наразі дніпровський власний кореспондент газети «День».

⁴¹ ДПТ – Дніпровський національний університет залізничного транспорту ім. академіка В. Лазаряна, один з найстаріших вузів м. Дніпро. Заснований у 1930 р. На час, про який йдеться у спогадах – Дніпропетровський інститут інженерів транспорту ім. М.І. Калініна. Із 31 березня 2021 р. реорганізований в Український державний університет науки і технологій шляхом об'єднання з Національною металургійною академією України (раніше Дніпропетровський металургійний інститут).

відставниками.⁴² У цей час по «Бі-Бі-Сі» я слухав «Ледокол» В. Суворова, «Жнива скорботи» Р. Конквеста. Твори, які великою мірою перевернули мій світогляд. Треба було чути, як колеги відреагували на мої спроби поділитися почутим. Їм нічого «не заходило».

У січні 1989 р. вийшла стаття мого приятеля Миколи Чабана⁴³ «1933-й або декілька коментарів до сталінських висловлювань». Відповідями на ці сталінські цитати були спогади людей, які пережили Голодомор. До цієї статті я зробив ілюстрацію. І коли вона вийшла, покійний Сергій Гріх⁴⁴, з яким ми разом працювали, сказав: «Григорію, у тебе будуть проблеми. Наші будуть незадоволені». А Сергій був членом парткому інституту, очолював ідеологічну секцію. Та мене це тоді вже мало обходило. А чому незадоволені? Тому, що на малюнку був зображений окрім Сталіна, Кагановича, Молотова, ще й Калінін. А в ДПТі ім. Калініна (до 1957 р. – ім. Кагановича) був культ Калініна.

А як «наші» ставилися до чогось неформального ілюструє ще один приклад. У 1990-х дав я інтерв'ю Сергію Довгалю (тоді голові «Просвіти»).⁴⁵ Тема – гральні карти.⁴⁶ Приходить Артем Іванович Куліш⁴⁷ із засідання ректорату й каже мені: «Ти розворушив осине гніздо. Питають – Ви інтерв'ю Іващенко читали? Так, відповідаю. А що?». У відповідь пролунало: «Займався б він якоюсь справжньою темою».

⁴² Офіцери Радянської армії, звільнені в запас. Більша частина їх, як правило, мала консервативні «антиперебудовні» політичні погляди.

⁴³ На час, про який йдеться в спогадах, Микола Чабан – начальник відділу в газеті «Прапор юності».

⁴⁴ Сергій Гріх (1951–2016) – історик. Викладав у Дніпропетровському інституті інженерів транспорту, пізніше – в Академії митної служби України (м. Дніпропетровськ).

⁴⁵ Сергій Довгаль – дніпровський журналіст, громадський діяч, правозахисник. У 2008–2019 рр. очолював Дніпропетровське обласне об'єднання всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка. У спогадах неточність. Швидше за все, автор має на увазі час, коли С. Довгаль керував Товариством української мови ім. Д. Яворницького, що діяло у м. Дніпропетровськ.

⁴⁶ З 1990 р. Г. Іващенко працював над науково-популярною розвідкою «Нехай козириться! Гральні карти в історичному та культурному контекстах» й одночасно – проектуванням двох колод гральних карт «Козацькі» та «Писанка». Проект «Нехай!» успішно завершений 2004 р.

⁴⁷ Артем Куліш – історик. Кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії КПРС та українознавства Дніпропетровського інституту інженерів транспорту з 1985 до 2000 р.

А тепер повернемося, власне, до тематики Голодомору. З темою голоду я з дитинства чув прізвище Каганович. І коли я чув це прізвище, у мене виникав ірраціональний страх. Але про цю людину я нічого не знав. І от у 1980-х з'явилися публікації про нього, які наклалися на моє «містичне» дитяче сприйняття. Я вирішив написати про нього статтю.⁴⁸ Принципово вирішив, щоб стаття була надрукована до початку роботи XIX партійної конференції.⁴⁹ Бо було відчуття, що Перебудова буде згорнута. Звісно, що в статті значне місце приділено голоду 1932–1933 рр.

У ДПТі працювали люди, які пам'ятали цю епоху (зокрема, С. Латишев, пом. 1995 р, спічрейтер М. Хатаєвича), бачили Кагановича, розповідали про нього «байки». Писав я вечорами на кухні, курячи для натхнення. Написав. Приїхав за рукописом Микола Чабан. Він так само курив нещадно, а потім кинув. І як всякий неофіт мав бажання всіх повернути у свою «віру». І мене теж. На столі повна попільничка. Я й кажу: «Коли стаття вийде друком – кидаю курити». Беру рукопис, пишу: «У день, коли вийде друком цей матеріал, я, курець із сімнадцятирічним стажем, кину палити».

6 липня 1988 р. Микола приїздить до мене з версткою. До речі, він у статтю зробив вставку про Павла Постишева, за яку мені соромно.⁵⁰ Палити я кинув. На другий день, 7 липня, їду я в село. Дивлюсь, в автобусі люди розгортають «Прапор юності»⁵¹ і активно читають мою

⁴⁸ Стаття Г. Іващенка «Антигерой» вийшла в газеті «Прапор юності» 7 липня 1988 р.

⁴⁹ XIX Всесоюзна конференція КПРС відбулася в Москві з 28 червня до 1 липня 1988 р. Формально це був черговий партійний форум. Фактично ж вона стала віхою в демократизації КПРС та СРСР. У кулуарах і на самій конференції йшла боротьба між консервативним та умовно демократичним крилом партійного і радянського керівництва. До закінчення її роботи існувала велика ймовірність повороту до старого, авторитарного політичного курсу.

⁵⁰ На той час П. Постишев вважався однією із жертв і ледве не противником сталінського режиму. Лише пізніше стала відома його роль в організації Голодомору та нищенні українського національного руху.

⁵¹ Газета «Прапор юності» заснована в 1963 р. як зональна газета ЦК ЛКСМУ у Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській областях. Вважається, що вона стала наступницею традицій Катеринославських-Дніпропетровських «молодіжок»: «Грядущая смена», «Майбутня зміна», «Молодий ленінець». Пізніше – орган Дніпропетровського обласного комітету ВЛКСМУ, молодіжна газета. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х – одна з найбільш популярних газет Дніпропетровщини. З 1994 р. змінила назву на «Мегаполіс України». Припинила існування в 1997 р. Певні матеріали користувалися популярністю на загальноукраїнському рівні. У цей період (1983–1991) головним редактором газети була Марія Зобенко. У різний час у газеті працювали Л. Голота, В. Заремба, І. Пуппо, М. Чабан, В. Чемерис та ін.

статтю. Чи у Дніпродзержинську⁵², чи у Верхньодніпровську на вокзалі я купую кілька примірників «Прапора юності». А в кишені – пачка «Шахтарських». Приїхав у село. Остання цигарка. Дістав. Почав розминати. Вона ламається. Знак! Зіжмакав і кинув у хащі дворища, де колись жила моя класна керівничка Любов Іванівна Минтюк (вчителька Бурімської 8-річної школи).

Стаття мала успіх. Тепер хочеться плюватися від неї. А тоді – це була «бомба». Статтю мав намір передрукувати «Гудок»⁵³, але я відмовився. А у вересні 1988 р. вона вийшла в газеті «Рабочее слово»⁵⁴ (без погодження зі мною).

Вересень 1988 р. Я в колгоспі під Марганцем зі студентами. Приходить телеграма від друзів (Віктора Заруби⁵⁵, Миколи Чабана, Вадика Рижкова, Марії Масюк⁵⁶, Володі та Іннусі Землянних⁵⁷): «Вітаємо виходом статті журналі України». Виявляється, статтю, без мого дозволу, з довільними скороченнями і помилками, надрукував дуже тоді популярний часопис «Україна».

Посилаю студента до Марганця і він купує № 36 цього журналу. Починаю читати. І, як той казав, думаю: «Будь проклят той день, когда я сел за баранку этого пылесоса». Скорочення та фактичні помилки. Розумію, що будуть відгуки. Тираж – кілька сотень тисяч. Виставили дурнем. Підпис же мій! Повернувся з Марганця, навпаки, усі вітають.

⁵² Нині м. Кам'янське.

⁵³ Газета «Гудок». На час, про який йдеться у спогадах, – орган Міністерства шляхів сполучення СРСР і ЦК профспілки працівників залізничного транспорту.

⁵⁴ «Рабочее слово» – газета залізничників і транспортних будівельників Південно-Західної залізниці. Перший номер вийшов 2 грудня 1922 р. під назвою «Эхо гудка».

⁵⁵ Віктор Заруба – історик. Доктор історичних наук (з 2004), професор (з 2005 р.). Фахівець у галузі історії українського козацтва, української історіографії кінця XIX – першої третини XX ст. та генеалогії українських еліт. На час, про який йдеться у спогадах – викладач суспільних дисциплін у м. Дніпропетровськ.

⁵⁶ Марія Масюк – дніпропетровська журналістка, працювала у газеті «Прапор юності».

⁵⁷ Володимир Земляний (1963–2020) – журналіст. Із середини 1980-х рр. працював у редакціях газет Дніпропетровська. Від 1999 р. – керівник низки телерадіокомпаній. Автор збірок поезій «Петриківська вишня» (1991), «Подорожник слова» (2003), «Храмове свято» (2012); багатьох публікацій у колективних збірках, альманахах і періодичі. У 1989 р. – делегат установчого з'їзду Народного Руху України. Член НСПУ з 2004 р. Інна Земляна – його дружина.

А статтю, поруч із якимось твором Юліана Семенова⁵⁸, визнали кращою публікацією року. Приємно було, коли прийшов відгук від сина Максима Рильського, Богдана. У ньому були уточнення, але тональність листа була дуже делікатна. Я відповів йому і пояснив, де власне мої, а де редакційні помилки. Потім у нас ще було коротеньке листування. А був і неприємний відгук від Семена Жураховича.⁵⁹ Усі помилки з опублікованої «Україною» статті він приписав виключно мені. Відгукувався вкрай негативно. Написав, що краще б замість Іващенко надрукувати щось із робіт Роя Медведева.⁶⁰

Починаю дзвонити до Михайленка⁶¹, написав йому. І таки добився друку листа з моїми поясненнями. Щоправда, усі закиди на адресу журналу були прибрані. Стаття була дійсно популярною. Багато листів. У ДПТі на мене стали по-іншому дивитися. Гонорари були непогані. Я колись порахував зарплату за місяць 1988 р. і гонорари. Останні вдвічі перевищували. Улітку 1991 р. батько пожартував: «Помер твій годовальник». ⁶² Від одного з вдячних читачів я мав московську адресу Лазаря Мойсейовича.

До «Антигероя» я зробив ілюстрацію (диптих), але в номер пішла лише одна.

З темою Голодомору було продовження в 1992 р. Микола Чабан запропонував зробити обкладинку до другого видання «Голод 1933 року в Україні»⁶³, підготовленого Юрієм Семенком⁶⁴. На той час я пробував

⁵⁸ Юліан Семенов (1931–1993) – найпопулярніший на той час радянський автор у жанрі політичного детективу.

⁵⁹ Семен Журахович (1907–1997) – український письменник, сценарист.

⁶⁰ Рой Медведєв – радянський (пізніше, російський) автор популярних, на той час, політичних біографій.

⁶¹ Анатолій Михайленко (1939–2007) – український письменник, заслужений журналіст України (1991). У 1984–1993 рр. – головний редактор журналу «Україна» та англomовного додатку «Ukraine».

⁶² Лазар Каганович помер 26 липня 1991 р.

⁶³ «Голод 1933 року в Україні. Свідчення про винищення Москвою українського селянства». Вид. 2-ге, доп. Дніпропетровськ; Мюнхен, 1993. Незважаючи на подвійне місце видання всі видавничі роботи і друк відбувалися в Дніпропетровську. Для українського читача фактично це було перше видання, оскільки спочатку книга побачила світ у Мюнхені (ФРН) в 1963 р. і до нас майже не дійшла.

⁶⁴ Юрій Семенко (1920–2003) – український журналіст і політичний діяч, перший історик вітчизняних шахів.

експериментувати зі шрифтами – трансформувати літери і утворювати візію того поняття, що складається з літер. Слово «голод» було утворено із трансформованих літер–асоціацій: череп, кістки, коса. За колоритом – поєднання червоного та чорного. Літери «о» – очниці черепа, «л» – провалля носа, «д» – щелепа. А дві трійки нагадують серпи, перехрещені молотом («Серп і молот – смерть і голод»). Ескіз я робив у техніці аплікації, яка давала можливість створювати безкінечні варіації. Кришка обкладинки чорного кольору і внизу знак питання, так само перехрещений молотом.

Надіслали Ю. Семенкові, той сприйняв дуже позитивно. Книга вийшла у видавництві «Преском» (видавець Володимир Кулішов). Гонорар, який я отримав у купонах, дорівнював двом буханцям хліба. Але задоволення від роботи і від результату було неймовірне. Потім, як це часто буває з перфекціоністами, я зрозумів, що обкладинку можна було б зробити інакше і краще.

Наступний етап – це тематика Голодомору у Світлиці⁶⁵. Цей освітній культурологічний центр розпочав свою роботу у 2001 р. А у 2003 р., восени, під кінець листопада, ми організували виставку «Мамо, я хочу їсти». Складалася вона з інсталяцій. Того ж дня провели панахиду. Проводив її отець Орест (Юнак)⁶⁶, який освячував і Світлицю. Враження були найсильніші. У листопаді темні рано. Хмарний день. Молитва. Бачив, як це проймало студентів. Потім ще кілька разів ми відправляли панахиди.

У 2009 р. на тему Голодомору я зробив інсталяцію із дерев'яних ложок. Обпалив, і от ця обпалена деревина асоціювалася з маленькими дітками. Фотографія дітей у рамці. Поруч – солом'яний бичок, – персонаж дитячої казки. А також серп і молоток, як символ радянської влади. Усе це лежало на столі, на червоній тканині. Неймовірно сильна емоційна композиція. Цього не передає жодна фотографія. А в коридорі, біля входу до Світлиці, я зробив іншу композицію. Ця виставка тривала понад місяць.

⁶⁵ Лабораторія українознавства в ДПТі (2001–2016). Арт-проект, автор Г. Іващенко.

⁶⁶ Протоієрей Орест Юнак. Рукоположений у сан ієрея 28 листопада 1993 р. З 1999 р. – настоятель храму святого великомученика Юрія Переможця м. Дніпропетровськ (м. Дніпро). У 2013–2016 рр. – ректор Дніпропетровської духовної семінарії УПЦ Київського патріархату.

Окрім цього, ми давали студентам творчі завдання, особливо часто засновані на родинних історіях. А кожна друга така історія – це Голодомор або Друга світова війна. Муху сказати, що хоч це й не були наукові роботи, але дуже атмосферні. Пізніше я ознайомився з кількома студентськими «науковими» роботами, виконаними під керівництвом проф. Г. Кривчика⁶⁷. Вони не йшли ні в яке порівняння з творчими роботами моїх студентів.

З 2001 р. у Світлиці працював кіноклуб. Приблизно 8 разів на місяць ми зі студентами переглядали українські художні фільми: «Земля», «Пропала грамота», «Тіні забутих предків», «Гетьманські клейноди». З тематики Голодомору – фільм «Голод-33» (реж. Олесь Янчук⁶⁸) за мотивами повісті Василя Барки «Жовтий князь». Цей фільм ми обов'язково переглядали щосеместру. І на кожних панахидах теж відбувався показ цього фільму. Кіноклуб відвідували, крім студентів ДПТУ, студенти ДНУ, Транспортно-економічного коледжу. Взагалі, у Світлиці тематика Голодомору була присутня дуже активно.

Окрема тема – участь у зйомках фільму «Червоне намисто», проєкті Тетяни Кондрашевської⁶⁹. Звернулись до мене двоє дівчат – Тетяна з подружкою, студенткою ДПТУ. Скажу відверто, якось вони мені не видались здатними зробити те, до чого я можу і хотів би бути причетним. Але допомогти погодився. З однією умовою: «Ви не зазначаєте мене в титрах як консультанта». Дав їм якісь відеоматеріали, розповів деякі історії про Голодомор, малював схематично інтер'єри, одяг героїв. Просиділи ми години три. На всі питання відповів. Через певний час

⁶⁷ Геннадій Кривчик – історик. Доктор історичних наук (2003), професор (2004), з 1987 р. – завідувач кафедри українознавства Придніпровської академії будівництва та архітектури. Нині – професор кафедри філософії та українознавства Українського державного університету науки та технологій. Академік АН вищої освіти України. Досліджує новітню історію України, проблеми соціального розвитку українського села, методології історичної науки, краєзнавства. У 1990-х рр. займався політичною діяльністю у лавах Соціалістичної партії України. Virізнявся прорадянським висвітленням історичного процесу.

⁶⁸ Олесь Янчук – український режисер, продюсер, сценарист, Народний артист України. Зокрема, режисер фільмів «Атентат – осіннє вбивство в Мюнхені» (1995), «Таємний щоденник Симона Петлюри» (2018).

⁶⁹ Тетяна Цюпкало (Кондрашевська) – дніпровський журналіст, автор ідеї та сценарію художньо-документального фільму про Голодомор «Червоне намисто» (2013 р., режисери: Т. Кондрашевська, К. Карапетян).

Тетяна зателефонувала: «Зняли фільм і я хотіла б його презентувати у Світлиці». Зібрав студентів. Прийшла Таня і добре виступила. Не скажу, що від фільму був в особливому захваті, але кіно вийшло людяне і щире.

Останні роки зо два, після створення у Дніпрі «Музею спротиву Голодомору», я – частий гість заходів, які проводить Музей. До його фондів передав кілька експонатів – фото, малюнки, шрифтограми.

От, якщо коротко, мій скромний внесок у просуванні теми Голодомору в громадський простір. Звичайно, можна було би зробити більше, та зроблено те, на що спромігся. «Feci quod potui, faciant meliora potentes!» – зробив, що зміг, а тепер нехай хтось інший зробить краще!